

ЕМИГРАЦІЯ УНР У ПОЛІТИЦІ ПРОМЕТЕЇЗМУ ПОЛЬЩІ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Проаналізовано роль і місце еміграції УНР у політиці прометеїзму Польщі. З'ясовано, що польсько-українська військова співпраця формувалася на традиціях Варшавської угоди 1920 р. і носила антирадянський характер.

Ключові слова: прометеїзм, Ю. Пілсудський, Польща, еміграція УНР.

Проанализировано роль и место УНР в политике прометеизма Польши. Выяснено, что польско-украинское военное сотрудничество формировалось на традициях Варшавского договора 1920 г. и носило антисоветский характер.

Ключевые слова: прометеизм, Ю. Пилсудский, Польша, эмиграция УНР.

The role and place of the UNR emigration in politics of prometeizm in Poland are analyzed in the article. It is ascertained that Polish-Ukrainian military cooperation was formed on the traditions of Warsaw Treaty in 1920 and had an anti-Soviet nature.

Key words: prometeizm, J. Piłsudski, Poland, UNR emigration.

Повернувшись до влади, Ю. Пілсудський мав намір утілити в життя концепцію прометеїзму, насамперед за допомогою відновлення польсько-українського військового союзу, основи якого були закладені у Варшавській угоді 1920 р. Він не полишав надії на розпад СРСР під тиском національно-визвольних рухів у його республіках, щоб у перспективі відновити Велику Польщу у федерації з Україною та іншими державами.

Обрана тема продовжує привертати увагу сучасних українських [1; 2], польських [3; 4; 5; 6] та американських [7] істориків. Метою нашого дослідження стало з'ясування ролі і місця військової еміграції УНР у політиці прометеїзму Польщі.

Найважливішим у реалізації концепції прометеїзму було українське питання. Зважаючи на значний економічний потенціал України, зростала роль української еміграції, яка могла б за певних обставин очолити керівництво новоутвореної держави. До того ж керівництво Державного Центру УНР переконувало європейську дипломатію в тому, що «коли Україна потребуватиме військових кадрів, ми вже будемо мати і при відповідних зусиллях можемо на короткий час створити справжню армію» [8, с. 55]. Звідси виникало зацікавлення західних політиків, й польських зокрема, потенціалом української еміграції [9, к. 108]. У Польщі перебувало близько 30 тис. українських емігрантів, а в Європі загалом близько 140 тис. осіб. Понад 4 тис. українців, перебуваючи в еміграції, закінчили університети і були великою потенційною силою в боротьбі за національне визволення [10, к. 102].

За кордоном українську державну незалежницьку ідеологію репрезентували три концепції: монархічна (група колишнього гетьмана П. Скоропадського), республіканська (УНР – петлюрівці) й вождівського

націоналізму (ОУН). Уряд Польщі суб'єктом міжнародного права визнавав лише УНР, яка одержала визнання світового співтовариства й зберегла державні структури в еміграції [11, к. 50]. Близько 40 тис. емігрантів у всій Європі продовжували вважати С. Петлюру й уряд УНР легітимною владою українського народу за аналогією з ситуацією, в якій опинилися король і уряд Сербії або Бельгії в Першій світовій війні.

На противагу партійній міжусобиці, петлюрівці пропагували ідею консолідації всіх творчих сил нації на базі республіканської концепції УНР як законного Державного Центру України. Вони виховували й «ставили молодь під прапори Симона Петлюри. Їх культ Української Народної республіки перетворився в широкий петлюрівський рух, в армію без держави» [12, с. 31]. Згідно з директивами та наказами ДЦ УНР, він розвивався по обидва боки кордону, що штучно поділив українські етнічні землі. Більшість актів масового терору, здійснених радянським карально-репресивним апаратом в УСРР, були спрямовані на придушення петлюрівського руху в усіх його проявах.

Спроби відновлення польсько-українського військового союзу розпочалися після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. в Парижі. Цікавою є думка Р. Потоцького, що фізична ліквідація С. Петлюри мала протилежні до очікуваних більшовиками результати. Вона не лише стимулювала діяльність еміграційних структур, а й, без сумніву, прискорила реституцію польсько-українських відносин у руслі політичних ідей Варшавської угоди 1920 р. [5, с. 318]. Ця співпраця відповідала великодержавним інтересам Польщі й програмі петлюрівців, які сподівалися на відновлення легітимної влади УНР на українській землі.

Після загибелі С. Петлюри, згідно з конституцією УНР, влада перейшла до голови ради міністрів УНР А. Лівницького. Представники української еміграції зі

всього світу, що прибули на прощання з С. Петлюрою до Парижа, визнали А. Лівіцького президентом УНР. Він сформував уряд УНР у вигнанні, до якого увійшли: голова В. Прокопович, а також міністри О. Лотоцький, О. Шульгін, В. Сальський і М. Юнаків [13, к. 35]. Зважаючи на складні обставини перебування в еміграції, уряд УНР не виступав публічно, а його члени опинилися у різних європейських країнах. Президент А. Лівіцький, В. Сальський, М. Юнаків, Р. Смаль-Стоцький, М. Безручко, М. Ковальський проживали у Польщі. У Парижі жив і працював О. Шульгін, який за дорученням А. Лівіцького і В. Прокоповича редагував тижневик «Тризуб», що був напівофіційним органом уряду УНР. Він керував також зовнішньою політикою еміграційного уряду УНР. Молодий учений Л. Чикаленко підтримував стосунки із французькими соціалістами [Ibid., к. 7]. У Празі довіреною особою А. Лівіцького був член уряду УНР проф. О. Лотоцький, колишній посол уряду УНР у Чехословаччині. У Відні працював колишній міністр УНР М. Ковалевський. У Бухаресті трудилися К. Мацієвич, колишній посол уряду УНР в Румунії, і колишній радник посольства Д. Геродот (справжнє прізвище – Івашин). У Стамбулі працював Володимир Мурський. В інформаційній інструкції, складеній для польської сторони, зазначалося, що всі вищезазначені особи користувалися абсолютним довір'ям президента А. Лівіцького й демонстрували лояльне ставлення до Польщі.

Урядові УНР підпорядковувалися численні еміграційні організації, у тому числі й ті, що утворилися в еміграції після 1926 р.: у 1927 р. – Товариство колишніх вояків армії УНР у Чехословаччині; 1928 р. – Товариство колишніх вояків армії УНР у Франції; а також створені завдяки ініціативі полковника В. Філоновича нелегальні конспіративні групи у Болгарії і Югославії. Подібні товариства були організовані в Румунії. Вони склалися із колишніх білогвардійців, що народилися в Україні. Згодом ці групи перетворилися в легальні товариства під офіційною вивіскою культурно-просвітницьких організацій [Ibid., к. 6].

4 серпня 1926 р. А. Лівіцький і В. Сальський через полковника В. Славека передали доповідну записку Ю. Пілсудському, в якій обґрунтовували необхідність політичної та військової активізації ДЦ УНР в еміграції. До цього додавався план майбутньої польсько-української військової співпраці в антирадянському напрямку. Ця пропозиція дістала підтримку з боку вищого політичного і військового керівництва Польщі, оскільки збігалася з планами Ю. Пілсудського. З допомогою петлюрівців поляки сподівалися розпочати повстання на Великій Україні, коли б того вимагала політична ситуація [14, к. 4]. Польща відновлювала політичну й військову співпрацю з наддніпрянською петлюрівською еміграцією, сподіваючись на її збройну підтримку у випадку можливого конфлікту з радянською Росією.

Першим позитивним сигналом відновлення двосторонніх відносин стало прийняття на контрактній основі до Війська польського 35 офіцерів-українців. Навесні 1928 р. 10 українців закінчили школу підхорунжих у Польщі й поповнили ряди її збройних сил. Окрім українців, за умовами контракту в Війську польському служили офіцери інших народів, колишні

армії яких вважалися союзницькими Польщі. Станом на 31 грудня 1938 р. у Війську польському служило офіцерів-контрактників: українців – 40; грузинів – 51; азербайджанців – 5; горців Північного Кавказу – 8; разом – 104 чол. [15, к. 62].

На початку 1927 р., за розпорядженням начальника Східного відділу МЗС Т. Голувка більшість закордонних польських організацій відновили стосунки з представниками ДЦ УНР як легітимним державним органом українського народу. З А. Лівіцьким, як президентом УНР, вели переговори міністр закордонних справ Польщі А. Залеський, заступник міністра Р. Кноль, директор політичного департаменту Ю. Лукасевич, начальник Східного відділу МЗС С. Янковський і Т. Голувко, який став його наступником на цій посаді [5, s. 235]. Посередником між урядами Польщі й УНР був Р. Смаль-Стоцький, а у військової співпраці – генерал В. Сальський. З українців, окрім названих осіб, у переговорах брали участь М. Ковалевський, В. Прокопович і М. Лівіцький.

1 лютого 1927 р. на території Польщі розпочав роботу Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР. З польського боку кураторами цього законспірованого органу стали начальник Відділу II ГШ Польщі полковник Т. Шетцель, який був організатором Другого зимового походу армії УНР у 1921 р., і капітан Г. Сухенек-Сухецький, що згодом став начальником Відділу національностей МВС. Полковник Т. Шетцель визначив завдання, які стояли перед емігрантським українським військовим підрозділом. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ Польщі [16, к. 68].

Першим начальником українського Генерального штабу став генерал-хорунжий Віктор Куц, який підпорядковувався міністрові військових справ ДЦ УНР генерал-хорунжому В. Сальському. Окрім В. Куца, до Генштабу УНР увійшли: генерал-хорунжий Марко Безручко, генерал-хорунжий Всеволод Змієнко, генерал-хорунжий Павло Шандрук, полковник Іван Литвиненко, підполковник Олександр Виговський, підполковник Олександр Доценко, капітан Іван Зваричук, поручик Яків Фартушний. Відділ II ГШ Польщі залишив за собою право остаточного вирішення персональних призначень штабу УНР і можливого звільнення офіцерів, які були задіяні у військових інституціях. Першим кроком у цьому напрямку була заміна колишнього начальника штабу армії УНР, генерал-хорунжого В. Куца на призначеного Відділом II ГШ Польщі генерал-хорунжого П. Шандрука [17, s. 200-201].

Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР складався з трьох секцій: 1-ша – «Організаційно-мобілізаційна», 2-га – «Інформаційна» (розвідки і контррозвідки) і 3-тя – «Пропаганди» (на батьківщині і в еміграції). 1-ша секція знаходилася в приміщенні польського Військово-історичного бюро і працювала під його патронатом. Керівником бюро був генерал Ю. Стахевич, який підпорядковувався безпосередньо Генеральному інспекторові збройних сил маршалові Ю. Пілсудському й за його дорученням курирував

прометеївську акцію [5, с. 240]. За військовою традицією керівником 1-ї секції був начальник штабу УНР генерал-хорунжий П. Шандрук. У ній на постійній основі працювало 5 чол., які досліджували військову історію, особливо періоду 1917-1921 рр., а також відповідали за мобілізацію армії УНР у випадку війни. Під егідою УНР діяли комбатантські організації в Польщі, Чехословаччині, Франції, Румунії й на Балканах. Планувалися бойова підготовка на курсах, заняттях у відділах й інструктаж.

У складі законспірованого штабу армії УНР діяла 2-га секція, яку очолював генерал В. Змієнко. Вона працювала у контакті з польською розвідкою і контррозвідкою, яка так само була зосереджена у Відділі II Генштабу Польщі («двуйка»). В. Сідак і Т. Вронська проводять цікаві паралелі у формуванні польських і українських спецслужб, у яких другий відділ, як правило, займався розвідкою та контррозвідкою [2, с. 59]. 2-га секція (4 чол.) відповідала за військову, політичну й економічну розвідку на території УСРР, а також контррозвідку в еміграційному середовищі, що було об'єктом діяльності радянських спецслужб. До їх компетенції входило налагодження зв'язку з організаціями й окремими особами, які стояли на платформі УНР, а також вивчення настроїв серед російської еміграції [18, к. 10].

Розвідувальну діяльність скеровував та організовував сектор «Наступ» 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР. Спочатку його очолював сотник В. Недайкаша, а згодом сотник В. Шевченко. Загальне керівництво сектором у свій час здійснювали М. Чеботарів та В. Змієнко. Керівництво сектору «Наступ» у 1931-1932 рр. координувало діяльність 39 інформаційних осередків у Радянській Україні, причому 34 з них були розміщені в прикордонній зоні, від Коростеня до Староконстантинова. Зв'язок між ними підтримувався за допомогою кур'єрів. Окрім того, працювало 5 інформаторів, які в листах подавали необхідну інформацію. У документах архіву є відомості про існування чотирьох інформаторів у структурі ДПУ [19, к. 1].

Головною метою розвідувальної діяльності спецслужб ДЦ УНР в еміграції було використання здобутих даних для підриву існуючого ладу в УСРР. Це зумовило її головні напрямки: агентурне проникнення до урядових та партійних структур із метою вивчення політичного курсу Радянської України й методів його реалізації; здобуття інформації про боекздатність, технічне забезпечення й розвиток окремих родів військ Червоної Армії, а також тактику дій великих військових з'єднань; заходи пропагандистського характеру на території України; створення умов для переправлення агентів на територію СРСР [2, с. 58].

Труднощі в становленні законспірованої мережі УНР у Радянській Україні, на думку генерала В. Змієнка, полягали в наступному: пошуку конструктивних елементів, які були б здатні продовжувати боротьбу; винайденні гасел і методів роботи, які б відповідали настроям мас; з'ясуванні сильних і слабких сторін у більшовицькій політиці на селі;

вивченні настроїв у Червоній Армії, комуністичній партії та комсомолі [19, к. 2]. Проблеми кадрового характеру були пов'язані з підбором кур'єрів для здійснення розвідувальної діяльності на території УСРР. За представниками так званої «старої» еміграції або учасниками визвольних змагань 1917-1920 рр., які емігрували до Європи, здійснювався тотальний контроль з боку ДПУ, у зв'язку з чим виникла необхідність вербування агентів серед новоприбулих емігрантів. Вони мали суттєві переваги, оскільки лише недавно виїхали з України й були ознайомлені з сучасною суспільно-політичною ситуацією, проте могли бути завербованими агентами ДПУ.

Сектор «Наступ» відслідковував ситуацію у Радянській Україні. В його полі зору перебували окремі особи та регіони, де відбувалися антибільшовицькі виступи або заворушення. Співробітниками сектора було складено картотеку, яка налічувала 7 тис. прізвищ радянських активістів – комуністів і агітаторів, а також довідкову інформацію за розділами: «Сільське господарство», «Запаси збіжжя», «Машинно-тракторні станції» (МТС) тощо.

Контррозвідувальна робота велася співробітниками сектора «Оборона» 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР в еміграції, якою керували В. Змієнко і Я. Фартушний. Сектор «Оборона» виконував завдання: захисту перед ворожими УНР агентами, насамперед радянськими; збору інформації про українські еміграційні організації різних напрямків і окремих осіб, зокрема про їх політичних конкурентів – «оунівців» і «гетьманців»; відслідковування діяльності організацій, які перебували під егідою УНР; створення картотеки українських емігрантів; охорони Головного отамана УНР. Окрім того, існували другорядні функції: збір інформації про козацькі й білогвардійські російські організації за кордоном; створення легальних інформаційних органів унерівських організацій; ресстрація українських емігрантів. Сектор «Оборона» користувався послугами 40 інформаторів у Польщі і 15 у Європі, з яких 4 мали свою інформаторську мережу. Був створений інформаційний пункт на Балканах. Співробітникам сектора «Оборона» вдалося викрити трьох більшовицьких агентів на території Чехословаччини й одного у Варшаві [19, к. 6-7].

Третій сектор досліджень (вивчення), яким керував сотник Володимир Шевченко, аналізував ситуацію в Радянській Україні, висвітлюючи стан у сільському господарстві, промисловості, фінансах, освіті, комуністичній партії, комсомолі й адміністрації. Джерелом збору інформації була радянська преса, різноманітні статистичні й пропагандистські збірники, а також відомості від інформаторів з Радянської України. За період від 1 грудня 1931 р. до 1 вересня 1932 р. співробітниками сектора було видано 11 випусків «Огляду радянської преси», 9 економічних і військових звітів та два реферати («Тракторизація й механізація» і «Фінансово-господарська система регіону»). У стані підготовки були матеріали про Червону Армію, електрифікацію, колективізацію, адміністративну структуру регіону і міське самоврядування. На діяльність

третього сектора було виділено 3 тис. 600 зл. [19, к. 10].

3-тя секція Генштабу Армії УНР – «Пропаганда» – відповідала за поширення ідей УНР на території Радянської України та в еміграційному середовищі [16, к. 69]. У ній працювало 5 чоловік. Метою діяльності 3-ї секції був підрив престижу радянської влади й боротьба з комуністичною агітацією. В еміграції 3-тя секція вела боротьбу з конкуруючими організаціями. Найбільш серйозним політичним опонентом із української еміграції для уенерівців залишалася ОУН. Керівництво ДЦ УНР добре усвідомлювало її силу та вагу [2, с. 98]. Одним із методів політичної боротьби уенерівської спецслужби була компрометація політичних конкурентів.

Як свідчать архівні документи, завдяки зусиллям 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР, на території Радянської України було створено законспірований розвідувальний осередок «Гетьман» [20, b.n.s.]. Про його діяльність уперше в українській історіографії стало відомо з монографії В. Сідака і Т. Вронської [2, с. 210].

Завдання розвідувального осередку «Гетьман», який діяв з 21 березня 1927 р. до 31 грудня 1928 р., полягало у проникненні уенерівських розвідників до державного апарату СРСР з метою здійснення актів економічного й політичного саботажу, збору інформації про організацію військових частин Червоної Армії, їх дислокації, про успіхи в бойовій і політичній підготовці, прізвища командного складу тощо [2, с. 210]. Збір розвідувальної інформації займав важливе місце в діяльності осередку «Гетьман», однак головною його метою було використання українського питання в політиці Польщі щодо радянської влади [20, b.n.s.].

У звітах з Радянської України співробітники розвідувального осередку «Гетьман» доповідали про сприятливий ґрунт для поширення тут діяльності 2-ї Секції. Вони констатували великий зріст національної свідомості населення у зв'язку з успіхами політики українізації. В. Сальський у доповідній записці керівництву Генштабу Польщі повідомляв про зв'язок між УНР і національно-визвольним рухом в Україні, який нібито в різних формах і під різними назвами існував в Україні і являв собою потужну революційну організацію. Кінцевою метою діяльності під проводом УНР він визначав створення незалежної самостійної Української держави [16, к. 72].

Петлюрівці рапортували про те, що володіють інформацією і мережею законспірованих організацій на території СРСР. Однак в умовах командно-репресивної системи, розгалуженої мережі інформаторів органів держбезпеки важко уявити собі появу підпільних організацій, тим паче у тих регіонах України, які ще в 20-х роках ХХ ст. під час Київського походу відмовилися підтримувати петлюрівців. Більш за все ґрунтом для таких тверджень стали повідомлення радянських газет про «розкриття», «ліквідацію» сфабрикованих ОГПУ-НКВД «підпільних націоналістичних організацій» [21, с. 81].

Водночас посилення радянської влади в СРСР у 30-х роках ХХ ст. змусило Експозитуру № 2 змінити тактику. Вона полягала в консервації агентурної мережі в СРСР і очікуванні слушного моменту для антибільшовицького повстання, наприклад, у випадку війни проти СРСР. Робота уенерівської спецслужби почала гальмуватися. За наказом військового міністра УНР В. Сальського було припинено діяльність 2-ї Секції [2, с. 58]. Вона була ліквідована 1 січня 1936 р., але В. Змієнко продовжував працювати під керівництвом В. Сальського. Помер В. Змієнко у 1938 р. у Варшаві.

Разом з цим «розтанули» надії колишніх вояків і старшин армії УНР повернутися на батьківщину. В еміграції вони переживали не найкращі свої часи. Це були вже немолоді, позбавлені можливості заробляти на прожиття люди, які нерідко переживали злидні й голод. Вони зверталися з проханням до польського уряду визнати їх учасниками боротьби за незалежність нарівні з польськими відставниками. Однак, польська влада не задовольнила це прохання, адже надання матеріальної допомоги солдатам і старшинам Армії УНР могло б створити небажаний прецедент для інших груп і військових формувань (генерала Булак-Балаховича, генерала Перемикіна тощо), а це лягло б непосильною ношею на й до того обмежений бюджет держави [22, к. 39].

Таким чином, після приходу до влади режиму санації відновилися спроби реституції «ідеї 1920 р.» у східній політиці Польської держави. У 1927 р. було відновлено діяльність Генштабу УНР на території Польщі як союзної Війську польському організаційної одиниці. Її робота була спрямована на розгортання сепаратистських рухів у радянських республіках СРСР. Посилення впливів Радянського Союзу у світовій політиці змусило керівництво прометеївського руху призупинити реалізацію своїх акцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки / А. Руккас // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – С. 83-104.
2. Сідак В. С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В. С. Сідак, Т. В. Вронська. – К.: Темпора, 2003. – 240 с.
3. Bruski J. Zamach majowy – a rywalizacja polsko-sowiecka. Kontekst ukraiński i białoruski / J. Bruski // Arkana. – Kraków, 2006. – № 2 (68). – S. 129-139.
4. Pisuliński J. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. / J. Pisuliński // Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 120-124.
5. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939) / R. Potocki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – 383 s.
6. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2005. – 752 s.
7. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / T. Snyder; Przełożył B. Pietrzyk. – Kraków, 2008. – 344 s.

8. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині / О. Шульгин ; [з передмовою Вячеслава Прокоповича]. – Париж, 1934. – 251 с.
9. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5315, mf. B21577.
10. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5558.
11. Ibid., sygn. I.303.4.5561.
12. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади / Т. Бульба-Боровець. – К, 2008. – 318 с.
13. AAN, MSZ, sygn. 5321, mf. B21583.
14. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5404.
15. Ibid., sygn. I.303.4.5561.
16. Ibid., sygn. I.303.4.5740.
17. Kolańczuk A. Generałowie Ukraińscy w Polsce. Słownik biograficzny / A. Kolańczuk. – Przemyśl : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2009. – 283 s.
18. AAN, MSZ, sygn. 5306, mf. B21546.
19. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5560.
20. Ibid., sygn. I.303.4.1978.
21. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки / Д. Веденеев. – К. : «К.И.С.», 2008. – 432 с.
22. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5476.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

© В. Л. Комап, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.